

KİTAP İNCELEMESİ

BOOK REVIEW

21. Yüzyılda İıran

Homa Katouzian ve Hüseyin Shahidi (der.),
Pınar Güven (Çev.), Ankara: Sitare Yayınları,
2011, 367 sf.

Pınar ARIKAN*

Homa Katouzian ve Hüseyin Shahidi tarafından derlenmiş ve Pınar Güven tarafından tercüme edilerek Sitare Yayınları'nca Mayıs 2011'de basılmış olan "21. Yüzyılda İıran" kitabı İngiltere'de Wadham Kolej'de Nisan 2004'te düzenlenen "Yeni Yüzyıl Karşısında İıran" başlıklı uluslararası konferansta sunulan akademik makalelerin nihai taslaklarının toplanmasıyla oluşturulmuştur. Kitap, İıran'ın yüz yüze olduğu toplumsal, ekonomik ve kültürel problemlerin mümkün olan en fazla entelektüel tarafsızlık ve nesnellik ile tartışılması amacıyla düzenlenen ve bu konudaki boşluğu doldurması hedeflenen bu konferansın sonunda ortaya çıkmıştır. Kitabın derleyenlerinden İıran çalışmalarının en saygın isimleri arasında zikredilen Oxford Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi üyesi Homa Katouzian aynı zamanda bu konferansın danışman program üyelerinden biri olarak çalışmıştır. Kitabın ortak derleyeni olan Hüseyin Shahidi ise Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde iletişim dersleri veren gazeteci ve gazeteci eğitmenidir.

Kitap on beş makaleden oluşmaktadır. Her biri İıran'ın içinde bulunduğumuz yüzyılda karşılaştığı problemleri çeşitli açılardan tartışmakta olan bu makaleler kendi içlerinde konu devamlılığı ve bütünlüğü oluşturacak şekilde arka arkaya getirilmişlerdir. Bu nedenle kitabın başlıca üç bölüme ayrıldığını söylemek yerinde olacaktır. İlk bölüm kitabın ilk altı makalesinden oluşan ve İıran'ın toplumsal yapısı ile kültürel ve siyasi mirasını çeşitli yönleriyle inceleyen bölümdür. İkinci bölüm ise kitabın yedinci makalesinden on birinci makalesine kadar ayrılabilir olan İıran dış politikası ve bu alanda yüz yüze kaldığı sıkıntıları inceleyen bölümdür. Üçüncü ve son bölüm ise on ikinci makaleden başlayıp kitabın sonuna kadar devam eden İıran ekonomisinin farklı yönleriyle tartışıldığı ekonomi-politik bölümdür.

Kitabın ilk bölümünde İıran'ın toplumsal özelliklerini tartışan altı makale bulunmaktadır. Bu makalelerden Farideh Farhi'ye ve Hamid Ahmadi'ye

* Doktor Adayı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORSAM Ortadoğu Danışmanı

ait olan ilk ikisi İran'da ulusal kimliğin tanımlanması ve ulusal çıkar meselesi üzerinde durmaktadır. İlk makale Farideh Farhi tarafından kaleme alınmıştır ve "Çağdaş İran'da Tartışmalı Siyaset Ortasında Ulusal Kimliğin Uсталıkla İşlenmesi" başlığını taşımaktadır. Bu makalede İran kimliğini oluşturan unsurlar incelenmekte ve İranlılar'ın kendilerini ulusal olarak tanımlarken "Biz kimiz?", "Onlar kim?" sorularına verdikleri cevaplar tartışılmaktadır. Farhi'ye göre İran'ın ulusal kimliğinde tarih boyunca belirleyici olmuş ve bugün de en tartışmasız olan unsur toprak kavramı ve toprakların bütünlüğü anlayışıdır. Ancak diğer tüm unsurlar çalkantılı, devrimlerle ve ani değişimlerle bezeli İran'ın son yüzyılında tartışmalı kimlikler, daha da ötesi "yorgun vücutlar ve ruhlar" (s.42) doğurmuştur. Bu çerçevede ulusal meselenin etnik meydan okumaya dönüşmesi, İslam/İslam öncesi ikiliğinin halk egemenliği ve patrimonyalizm arasında bir cepheleşmeye dönüşmesi ve İran'ın dünya üzerinde kendini görüşündeki dönüşüm (s.45) Farhi'nin makalesinde araştırdığı söylemsel dönüşümlerdir. Makale, toprağa dayalı ancak kapsamlı bir vatandaşlık ulusal kimliğinin yaratılması yönündeki çabalara destek olarak kendini bir aile olarak gören bir halkın vatanında, tamamen mutlu olmasa da ailece ikamet eden, kurumlar dizisi olarak tanımlanan, toprak açısından tatmin olmuş bir devleti önermektedir (s.43). Ancak böyle bir ulus-devlet, ulusal çıkarlarını nasıl tanımlamalıdır? Farhi'nin makalesinde sıkça değindiği "parçalanmış kimlikler", bir sonraki makalenin yazarı Ahmedi'ye göre İran'da yapısal ikiciliği ve bunun sonucunda da dış politikada ulusal çıkarın tanımlanmasında çatışma yaratan bir ikilemi doğurmaktadır. Buna göre İran İslam Cumhuriyeti anayasasına göre ulusal çıkar bir yandan "toprak bütünlüğünün" korunması olarak tanımlanırken diğer yandan Müslümanların toplu çıkarlarının savunulmasına yapılan vurgu İslami-idealist bir ulusal çıkar kavramını tanımlamaktadır (s.66). Ancak buna rağmen İran'ın dış politikada realist bir tavır sergilediği durumlar da olmuştur. Ahmedi'ye göre bu durum İran'ın yapısal dualizminden kaynaklanmaktadır. İran siyasi sisteminde mevcut ikili güç yapısı, bir yanda Velayet-i Fakih diğer yanda modern başkanlık sistemi olmak üzere birbiriyle çatışan iki kurumu doğurmuştur ve bu dualizm var olduğu sürece dış politikada da ulusal çıkar ikileminin çözümlenmesi mümkün görünmemektedir (s. 73).

Kitabın ilk bölümünün ilk iki makalesinde toprak bütünlüğüne yapılan vurgu akıllara bu toprak üzerinde yaşayan ve İran milletini oluşturma-

sı arzulanın etnik kimliklerle nasıl uzlaşılacağı sorusunu getirmektedir. Üçünü makalede Touraj Atabeki İran'da modern devlet inşasındaki ana düşünce için ancak küçük ölçüde etnik çeşitlilik ve büyük ölçüde kültürel homojenlik sağlandığı takdirde ulusun kenetleneyeceği ve böylece toprak bütünlüğünün korunması ve dünyada saygın bir yer kazanılması umudu beslenebileceği olduğunu belirtmektedir (s.83). Ancak İslam Devriminden hemen sonra etnik azınlıklar arasında huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. 1980 yılında başlayan ve sekiz yıl devam eden İran-İrak savaşı İran'ın kültürel harmonisini tesisinde olumlu bir etki yapmışsa da savaşın bitiminden itibaren etnik haklar kavramı giderek daha fazla bireycilik, bireysel özerklik ve vatandaşlık genel söylemleri içine girmeye başlamıştır (s.94). Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kuzey Irak'ta özerk Kürt yönetiminin kurulmasıyla birlikte İranlı Azeriler ve Kürtler arasında da kendi kültürlerini yaşama özgürlüğünden faydalanma bilinci hızla artmaktadır (s.99). Bu noktada İran'da etnik çatışma olabilir mi sorusuna Atabeki, İran'da etnik kompozisyonun korunabilmesinin bireysel ve toplu hakları da içine alacak şekilde ülkenin siyasi yapısına reform getirilmesiyle mümkün olacağı yanıtını vermektedir (s.100). Beşinci makalede ise Mahmut Sadri ve Ahmet Sadri, İran'daki hoşnutsuzluğun sadece etnik düzeyde olmadığını, devletin bilişsel, anlatımsal ve gelenekçi düzeylerde de halk ile karşı karşıya geldiğini belirtmektedir. Bu bağlamda entelektüel çevrelerde dini ortodoksluk, dini reform ve laik eleştiriler hâkim olurken gençlik arasında yaşam tarzını özellikle kıyafet ve grafitiler yoluyla devletin egemen kültürüne karşı ifade etme davranışı yaygınlaşmıştır. Gelenekçi düzeyde ise ezoterik Şii geleneğinin katı gelenekçi yorumu İran'da siyasallaştırılmış dinin reddedilmesinin bir örneğini oluşturmakta ve gelenekçi kesimler ise devlet tarafından belirlenen kutsalın dışına çıkamamaktadır.

İlk bölümün altıncı makalesinde Azadeh Kian-Thiebaut İran'da kadınların durumunu incelemektedir. Yazara göre devrimle birlikte şeriatın uygulanmaya başlaması kadınları sivil haklarından mahrum etmiş ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini kurumsallaştırmıştır. Ancak amaçlarının aksine bu durum kadınlar arasında gelenekçi değerleri ve cinsiyet ayrımı politikalarını reddetme eğilimi doğurmuştur. Kadınlar, ataerkil sisteme ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine meydan okuyarak kamusal alanda artan şekilde varlık gösterme yolunu seçmişler ve böylece hem kamusal hem de özel alanda erkek egemenliği zayıflamıştır. Öyle ki ka-

dinlar çocuklarını yetiştirirken otoriter yöntemleri değil müsamahakâr eğitim yolunu uygulamakta ve baskıya boyun eğmeyen özgür bireyler yetiştirmeyi tercih etmektedirler (s.128).

21. Yüzyılda İran kitabının bu incelemede yapılan ayrıma göre ikinci bölümü İran'ın dış siyasetini konu alan bölümdür. Ali M. Ensari'nin 11 Eylül'den sonra İran-Amerika ilişkilerini incelediği makale ile başlatılabilecek olan bu bölümde İran'ın devrimden bu yana iki ezeli düşmanı ABD ve İsrail'le olan ilişkilerinin yanı sıra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ciddi bir değişime uğrayan siyasi coğrafyayı ele alış tartışılmaktadır. Bu bölüm son yıllarda İran'ın dış siyasetinde ve özellikle Batı ile ilişkilerine damgasını vuran nükleer meselenin tartışıldığı iki makale ile son bulmaktadır. 11 Eylül'ün Gölgesinde İran ve ABD makalesinde Ensari'nin işaret ettiği üzere 11 Eylül'le birlikte ABD dış politikası geçmişteki bürokratik rasyonaliteden uzaklaşarak devrimci bir mesajı olan karizmatik bir gerçekleştirmeye doğru gitmektedir. Bu da devrimden bu yana Amerikan uluslararası ilişkiler teorisinde uzmanlaşan ve "realist" kavramlarla düşünen İranlı politika yapımcıları hoşnut etmemektedir (ss.152–153). İran İslam Devrimi ABD'yi dünyadaki kötülüklerin kaynağı "büyük şeytan" ilan etmişti. Ancak 1980'lerde Irak ile başlayan savaşla birlikte giderek sönen devrimci coşku Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığıyla birlikte uluslararası düzenin ve özellikle de ABD'nin rasyonel olarak yorumlanması çalışmaları başladı (s.154). Bu dönemde İran'da hâkim olan ticari dünya görüşü SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte İranlı politika yapımcıları petrol ve gazın transit noktası olarak dünyaya açılmaya yöneltti. Ancak ABD "İran-Libya Yaptırım Yasası" ile İran'ı bu anlamda devre dışı bırakmaya çalıştı. İranlı politika yapımcılar bunun ABD'nin demokratik bir yönetim olduğu düşüncesiyle İsrail lobisinin faaliyetleriyle gerçekleştiğini düşünürken gelen Clinton'un "ikili çevreleme" politikasını da demokratik bir önyargıdan doğan ve tersine çevrilebilecek olan bir anormallik olarak algılamışlardır. İran'da Hatemi'nin ABD ile ilişkileri ortak bir kültürel çevre içerisinde ilerletme merkezli hermeneutik yaklaşımı ABD'den de Dışişleri Bakanı Madeleine Albright'ın Dr. Musaddık'ın 1953'teki darbeye devrilmesindeki ABD desteğinden dolayı özür dilemesi ile bir ölçüde olumlu tesir bırakmıştı. 11 Eylül'den sonra da İran, ABD'nin Afganistan'da Taliban ile savaşına destek olmuş ve Cumhurbaşkanı Hatemi artık güvenin üzerinde düşünülebilecek hale geldiği kültürel çerçeveyi ısrarla vurgular olmuştu (s.161). Ancak

2002’de ABD’den gelen “şer eksenı” açıklaması Ensari’ye göre İran’ı yine merkez sahneye döndürmüő ve İran’daki düzenli siyaset bekle-meye alınarak “dış tehdit” karşısında bütün ulusu birleőtirmiőtir (s.163). Dolayısıyla İran’daki realist dış politika algılayıőı çökmüőtür. Bu durum İran’da sert dış politika yanlıő muhafazakârların ABD ile iliőkilerde yu-muőama önerilerine olan tepkilerini güçlendirmiőtir. Ensari’ye göre 11 Eylöl’den sonra İranlı realistler ABD’nin yeni idealist dış politikası ile ili-etiőim kurmakta büyük zorluk yaőamıőlar ve taraflardan hiçbiri çıkarların inőasında kültürel ve ideolojik boyutun farkına varmayı ya da rasyonel pozisyonlar takınmayı istememiőtlerdir (s.166).

Irak ile savaőının bitiminden sonra uluslararası düzende kendisine istik-rarlı bir yer arayıőına giren İran, 1990’ların baőında Sovyetler Birlięi’nin dağılmasını petrol ve gaz ticaretinde dünyada kilit rol üstlenebilmek adına bir fırsat olarak görmüőtür. Farhad Atai’nin “Kuzeye Bir Bakıő: Fırsatlar ve Güçlükler” makalesinde belirttiği üzere İran’ın kuzeyinde ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetler ile birlikte Orta Asya-Hazar Bölge-si dünyanın en zengin petrol ve gaz rezervlerine sahip bölgelerinden biri olarak ön plana çıkmıőtir. Böylece İran, dünyanın iki büyük petrol rezervinin, Basra Körfezi ve Orta Asya-Hazar Bölgelerinin, arasında kalmıőtır (ss.171–172). Ancak Atai’ye göre İran bu fırsattan yeterince yararlanmamıőtır. Bunun en önemli nedeni İran’ın kuzeyinde yeni bağımsız olan cumhuriyetlerin kendi izinden giderek hükümetlerini İslam cumhuriyetlerine dönuőtürecekęi Őeklindeki naif beklentisi ile özellikle Dağlık Karabaę anlaşmazlığıyla tırmanıőa gečen güvenlik kaygıları olmuőtür. İran 1990’ların ortalarında, özellikle bölge ölkelerinde İslam cumhuriyeti kurma niyetinin olmadığını fark ettikten sonra, bölgede önceliğin barıő ve güvenliğin sürdürölmesi olduğunu vurgulayarak daha gerçekte bir tavır takınmıőtır. Ancak bu defa da bölge ile iletiőimde basın-yayın gibi modern yolları kullanamaması ve ölkede içinde özel sektöre bölgede destek verecek bir mekanizmanın iőlememesi gibi sebeplerle bölge ile iliőkileri kısıtlı kalmıőtır. Hazar Denizi’nin kıyı devletlerce paylaőımı sorunu ile petrol boru hatları üzerindeki rekabet dâhilinde ABD ve Türkiye’nin baskıları da İran’ı bölgede zor durumda bırakmıőtır. Ancak Atai’ye göre İran giderek Orta Asya ve Kafkaslar’da rasyonel ve pozitif hareket tarzı izlemekte ve bölgede radikal İslam’dan ziyade ortak tarihe ve kültüre dayalı bir birliği ve ekonomik iőbirlięini savunmaktadır. Bundan dolayı bölge ölkelerinin İran ile kuracağı uzun vadeli ekonomik, siyasi ve kültürel iliőkiler bütün bölge devletlerinin yararına olacaktır (s.183).

İran'ın dış politikasında hem büyük devletlerle hem bölge ülkeleriyle ilişkilerini belirlemede en belirleyici faktör hiç şüphesiz 1979 devrimden sonra Müslümanların baş düşmanı ve “küçük şeytan” ilan ettiği İsrail'dir. İran-İsrail ilişkileri devrimin ideolojik coşkusu ile tamamen kopmuştu. Hatta Humeyni'nin ölümden sonra gücünü yitiren ideolojik coşku ve realist siyaset arayışına tek istisna olarak İran'ın İsrail'le olan ilişkileri gösterilmektedir. Trita Parsi, İsrail-İran ilişkilerinin değerlendirilmesini yaptığı makalesinde bu durumun İran'ın ideolojik geçmişinin kalıntısı olduğu ve ulusal çıkarlarına ters olduğu açıklamalarının yapıldığını tespit etmektedir. Ancak bu açıklama İran-İsrail ilişkilerinin indirgemeci bir yorumu olup 1991'den sonra Orta Doğu'da meydana gelen değişiklikleri ve 1980'lerde İran'da devrimci coşku zirvedeyken İslami rejimin İsrail'den silah satın almasını görmezden gelmektedir. Bu yorum aynı zamanda İsrail'i etkisiz bir aktör addetmekte ve sadece İran'ın ideolojik gelişmelerine tepki vermekle sınırlandırmaktadır (s.185). Parsi, bu eleştirilerinden sonra İran-İsrail ilişkilerinin ideolojik olarak değil Charles Doran'ın güç döngüsü teorisinden hareketle stratejik rekabet içinde değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir (s.186). Buna göre Doran, güç ve rol arasında ayırım yaparak “devletlerin daha çok iç ekonomik gelişmelerin değişken oranlarından kaynaklanan büyüme, olgunlaşma ve düşüşünden oluşan bir döngüsel yolu takip ettiğini” iddia etmektedir (s.191). Güç döngüsü, devletin görece gücünü ifade eder ve bir devletin görece gücündeki artış her zaman başka bir devletin görece gücündeki düşüşe denk gelmektedir (s.191). Stratejik rekabet ise “güç döngüsünün kritik aşamalarına ulaşmayı önceleyen devletler arasındaki görece gücün rekabetidir” (s.192). Parsi, 1979 İran-İsrail ilişkilerini iki kritik dönemde incelemektedir. Bunlarda ilki 1979–1991 arası ilişkilidir ki bu dönemde İran'ın Irak'la savaş halinde olmasından dolayı Arap ulusları ile kötüleşen ilişkileri ve Arap mali kaynaklarının Filistin yerine Irak'a akması İsrail'i İran'a yakınlaştırmıştır. Nitekim İsrail de bu dönemde Arap dünyası ile çatışma halindedir ve iki devlet bu bağlamda işbirliğine açık olmuş, birbirlerini “jeostratejik dost” olarak nitelendirmişlerdir. Ancak İran-İsrail ilişkilerinin ikinci dönemi olan 1991 sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta Doğu'da ciddi jeopolitik değişimlere neden olmuştur. Yeni ortamda hem İsrail hem de İran güvenlik algılarını artırmışlardır. ABD'nin Irak'a müdahalesi de İsrail için yeni bir güvenlik unsuru olmuştur. Bunların sonucunda İsrail, İran'dan tehdit algılamasını artırmış ve İran'ı bölgede yeni rakibi olarak görmüştür. Parsi'ye göre

İsrail, kendisine stratejik önem sağlayan ve tam bir izolasyonu önleyen ABD ile yakınlaşırken İran'ın izolasyonu İran'ı bir rol eksikliğiyle baş başa bırakmıştır (s.199). İsrail, Araplarla barış sürecine girerken İran'ın Madrid Konferansı'na davet edilmeyişi İran tarafından Orta Doğu'da bölgesel rol oynama arzularına ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu ortamda İran da Filistin meselesine desteğini artırmış, hatta reddiyeci gruplarla iletişime geçmiştir. İsrail, 1996'daki terörist saldırılardan sonraki seçimlerde Likud'un işbaşına gelmesiyle barış sürecini durdurduktan sonra ise güvenliğini yeniden Arap olmayan coğrafyada aramaya başlamış, ancak bu defa Araplardan uzaklaşırken İran'ı tehdit olarak gösterme yolunu seçmiştir. 1997'de İran'ın İsrail'i menzil içine yerleştiren şahap 3 balistik füzelerinin üretimini ilan etmesiyle birlikte İsrail için "İran tehdidi" reel bir faktör olmaya başlamıştır. Parsi'nin burada özetlenen İran-İsrail ilişkileri okuması iki devletin birbirlerine karşı tavırlarını belirlerken sadece ideolojik kaygılarla değil realist bir stratejik rekabet perspektifiyle hareket ettiklerini gözler önüne sermektedir.

Son yıllarda İran'ın bölgeye ve dünyaya tehdit oluşturduğu düşüncesi özellikle ABD ve Batı ülkeleri tarafından kuvvetle pompalanırken temel kaygı İran'ın nükleer politikası olmuştur. Kitabın ikinci bölümünün son iki makalesi de İran'ın nükleer politikasının uluslararası ilişkiler bağlamında bir değerlendirmesini sunmakta ve programın sürdürülebilir gelişimine dair bir analiz içermektedir. Saideh Lotfian, "Nükleer Politika ve Uluslararası İlişkiler" başlıklı makalesinde İran'da nükleer program yanlısı ve karşıtı iki grup olduğunu belirtmektedir. Nükleer programı savunanlar "İran'ın nükleer güç üretme programının yasal ve ekonomik olarak gerekli olduğunu ileri sürerek barışçıl bir nükleer programı destekleyenler ile savunma amaçlı nükleer seçenekten yana olanlar" (s.216) şeklinde iki grupta toplanabilirler. İran'ın barışçıl nükleer programını savunanlar iki nedene yaslanmaktadırlar. Bunlar enerji verimliliğini artırarak İran'ın enerji geleceğini güvenilir hale getirmek ve artan iç talep karşısında yeni enerji kaynakları arama ihtiyacıdır (s.216). Savunma amaçlı nükleer enerji geliştirilmesini isteyen grubun ileri sürdükleri nedenler ise şöyledir: İran'ın kendi kendine yeterli ve caydırıcılık üzerine kurulu bir ulusal güvenlik politikası takip etmesi gerektiği inancı, Washington'un gerçek niyetlerinden duyulan şüphe, İran'ın komşularından çoğunun kitle imha silahları kabiliyetine sahip olduğu, İran'daki şahinlerin İran'ın füze geliştirmeye ve üretmeye devam etmesi gerektiğini savunmaları,

İran'ın nükleer gücün askeri olmayan kullanımını (tıp, tarım vb.) teşvik etmesi gerektiğini ifade eden resmi beyanatlar (ss.217 – 222). Öte yandan İran'da ciddi bir nükleer karşıtı grup da bulunmaktadır ki bunların argümanları şöyle sıralanabilir: Kitle imha silahlarının insanlık dışı olduğu ve savaşlarda kullanılmayacağı, İran ile nükleer kulüp üyeleri arasında gözle görülür bir teknolojik fark olduğu ve yeni nesil nükleer silahlar üretmek için gerekli altyapının siyasi ve ekonomik maliyetlerinin çok yüksek olduğu, İran hükümetinin nükleer bir yaklaşımın benimsenmesinde karşılaşılabilecek ölümcül aksaklıklar, sorunlar ve maliyetleri incelemesi gerektiği, tüm bölge devletlerinin büyük silah kontrolü anlaşmaları imzalayarak Orta Doğu'da nükleer silahlardan arındırılmış bir bölge kurulmasına destek verilmesi gerektiği (ss.222 – 231). Yazara göre İran'ın nükleer yanlısı politikasının olası etkilerinden İranlı siyaset yapımcıları en fazla meşgul edeni ABD ve İsrail'in askeri tepkilerine davetiye çıkaracağı yönündeki endişelerdir. Lotfian, ABD İran'a karşı duruşunu yumuşatmadıkça İran'ın nükleer politikasında önemli bir değişim beklemem gerektiğine işaret etmektedir (s.235). Yazara göre İran, ABD'nin liderliğinde uluslararası baskının artması, nükleerleşmenin fafiş mali bedeli, İran ekonomisinin sivil sektörüne yatırım yapma ihtiyacı ve nükleer teknoloji için Rusya ve diğer devletlere bağımlı olması gibi birçok nedenden ötürü askeri bir nükleer kabiliyet geliştiremeyeceğini ileri sürmektedir. Ancak İranlıların sivil bir nükleer altyapı inşa etme seçeneğini terk etmesi muhtemel değildir (s.237). Bu anlamda kitabın bir sonraki makalesinde Mehdi Asghariyeh nükleer meseleyi sürdürülebilir bir enerji olarak tanıtmaktadır. Yazara göre hem ekonomik unsurlar, hem çevresel unsurlar hem de toplumsal unsurlar açısından nükleer enerji, taşıdığı birtakım risklere karşı gerekli önlemler alındığında bugünün en avantajlı ve sürdürülebilir enerji kaynağıdır. İran da 1974 yılında başlatılan ancak devrimden sonra bir süre durdurulmuş olan nükleer programına, artan enerji ihtiyacını dışa bağımlı olmadan karşılamak ve bu şekilde enerji güvenliğini sağlamak amacıyla hız vermiştir. Ancak nükleer enerjinin barışçıl kullanımıyla nükleer silahların yayılması arasındaki potansiyel bağa özellikle dikkat edilmelidir. Bu mesele siyasi bir konu olduğu için hükümetler arasında güven inşası ve bölgesel güvenliğin genişletilmesi gibi yollarla siyasi çözüm arayışlarına gidilmelidir (s.234).

Kitabın üçüncü ve son bölümü İran ekonomisiyle ilgili makalelerin yer aldığı bölümdür. Bu bölümde öncelikle Mesut Karşenas ve Hasan Ha-

kimian tarafından İran ekonomisinin durumu ve petrol kaynaklarının bu duruma etkisi incelenmektedir. Yazarlara göre İran'ın ekonomik yapısının son yirmi yılında düşük ve istikrarsız bir büyüme göze çarpmaktadır. Bunun en önemli nedeni ekonomik yapıda yeterli çeşitliliğin olmaması ve petrole olan büyük bağımlılığın devam etmesi gibi yapısal sorunlardır. Mart 2000'de sunulan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı özel sektörün rolü ve çeşitliliğin artması, dış ve iç yatırımlar önünde engellerin azaltılması, özelleştirmenin başlatılması, ihracatın başı çektiği büyümenin desteklenmesi ve petROLSÜZ sektörlerin geliştirilmesi yoluyla ekonomik reformun sorunlarını ele almıştır (s. 264). Ancak çeşitlendirilmiş ve rekabetçi bir ulusal ekonominin oluşturulmasına yönelik daha fazla temel ekonomik reform olmadan bu reformlar petrol piyasasındaki daha az uygun koşullarla kolaylıkla tersine dönebilecektir (s.266). Ekonomik reformun başarısının önündeki bir diğer engel de reformun politik ekonomi unsuruna önem verilmemesi olarak göze çarpmaktadır. Yazarlara göre İran ekonomisinin itici gücü devlet merkezli, petrol finansmanlı faaliyetler olduğundan devlet demokratik ve şeffaf olmadığı sürece hükümet politikası bağımsız, rekabetçi özel sektöre dayalı ekonominin gelişmesine engel teşkil edecek ve belirli rantları kollayan çıkarların egemenliğinde olacaktır (s.269). Petrol gelirlerinin kullanımının demokratik gelişmeye daha fazla engel olmaması için özelleştirme ve "halka petrol" gibi teklifler sunulmuştur. Ancak yazarlar bu tekliflerin zayıf noktalarını gösterdikten sonra ademi merkezileştirilmiş ya da "bölgesel" bir seçenek sunmakta ve bu şekilde merkezileşme ile merkezkaç kuvvetleri arasında denge kurulabileceğini iddia etmektedirler (s.278). Bu teklifin etkili olabilmesinin ön koşulu ise bölgesel siyasi güçler ile merkezi hükümet arasında denge kurulması ve her birinin diğerinin anayasal haklarını çiğnemesini önlemek için her iki tarafın birbirini denetlemesidir (s.279). Yazarlar, bu teklifin şimdiye kadar önerilenlerden daha elverişli olmakla birlikte son söz olmadığını da belirterek makaleyi bitirmektedirler. İran'ın ekonomik büyümesinin önündeki engelleri sermaye birikimi ve mali piyasa reformu açısından inceleyen ikinci makalede Ahmet R. Celali-Naini, İran ortalamanın üzerinde bir büyüme oranı için ekonomik kaynaklara ve yüksek gelirli, gelişmekte olan ülkeler sıralamasına katılma potansiyeline sahipken bu hedefi gerçekleştirmede bazı büyük engellerle karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Celali-Naini, 21. yüzyılın başında İran'ın yüz yüze olduğu zorlu ekonomik gerçeklerin başında emek piyasasına giren, iyi maaşlı işler isteyen genç ve eğitimli kişilerin

ve daha yüksek emekli aylığının yanında daha iyi sağlık hizmetleri isteyen yaşlıların sayısının hızla yükselmesine işaret etmektedir (s.310). Yazar bu güçlüğe karşı politika önerileri geliştirmektedir. Buna göre öncelikle daha yüksek büyüme oranlarına ulaşmak için İran ekonomisinin GSYİH'sinin önemli bir kısmını muhafaza etmeye ve yatırım yapmak için kullanmaya ihtiyacı vardır. Yüksek yatırım oranları yüksek tasarruf oranlarını gerektireceğinden hükümet mali disiplin ve daha etkin vergi toplanması yoluyla tasarruf oranını artırmalıdır. En son yapılan vergi reformları şirketler ve özellikle de orta düzeyde kazancın altındaki bireyler üzerindeki marjinal vergi oranlarını azalttığından daha iyi bir vergi toplama sistemi ile bu telafi edilmeli ve yüksek harcamaları finanse etmek için petrol gelirlerine veya enflasyon vergisine güvenilmesi zorunluluğu ortadan kaldırılmalıdır. Ayrıca mali sektördeki reform ile sürdürülebilir mali baskıya son verilmesine çalışmalı ve mali aracılığın niteliğini değiştirmelidir. Öte yandan bankacılık sektöründeki politikalar mali aracılığın niteliğini artırmak ve hükümetin yarı-bütçesel faaliyetlerinin boyutunda aşamalı bir azaltma üzerine odaklanmalıdır. Yazarın sunduğu diğer bir öneri yönlendirilmiş borç verme programlarının küçük firmalar ile yüksek riskli ve getirinin yüksek toplumsal oranına sahip tarım gibi sektörler üzerine odaklanması ve borç vermeyi performans endekslerine bağlayacak yollar bulmasıdır. İran'da sürdürülebilir ekonomik büyümeyi artırmanın yollarından bir diğeri de özellikle kişi başına düşen petrol ihracatı geliri gelecekte reel anlamda düşeceğinin beklenmesi durumunda petrol dışı ihracatların teşvik edilmesidir. İran ekonomisi ile ilgili bölümün üçüncü makalesinde ise Cevad Salehi-İsfahani, ekonomik büyümenin sağlanmasında insan kaynakları sorunlarını tartışmaktadır. Yazara göre ekonomik büyümenin zorluğu artan eğitimi artan verimliliğe transfer etmede yatmaktadır. İran'da 1980'lerin ortasında yüksek doğurganlıktan düşük doğurganlığa geçiş yazara göre son yüzyılın en önemli ekonomik olayıdır. Bununla birlikte eğitimde cinsiyet ile kırsal-kentsel farkının daralması ekonomide büyüme aracı olma yönündeki ailelerin rolündeki değişimin kanıtıdır (s.324). Ancak eğitimin artması İran'ın katı emek piyasasıyla birlikte büyüme için yeterli olmamaktadır. İran hükümet politikası olarak iş imkânı sağlamayı en önemli görevlerinden biri görmekle birlikte bu emek ve eğitim piyasalarının zayıf işleyişine yönelik ancak kısa vadeli bir çözüm olabilmektedir. Uzun vadede ise beşeri sermaye politikası ile bu piyasaların etkinliğini geliştirmeyi amaçlayan politikalara ağırlık vermek gerekmektedir (s.340).

Kitap, aynı zamanda derleyeni olan Homa Katouzian'ın ekonomi tarihinin önemi ve İran'ın ekonomi tarihinin temel özelliklerini tartıştığı makale ile son bulmaktadır. Bu makale, temelde ekonomi tarihine odaklanmakla birlikte Katouzian'ın bu konudaki birikimi ve teorileri ile birlikte İran tarihinin mantığı ve sosyolojisi üzerine bir okumadır. Bu anlamda kitabın nihai makalesi olarak derlemede yer almış olması son derece isabetli olmuştur. Makalede Katouzian öncelikle ekonomi tarihinin ekonomi bilimindeki önemini tartışmaktadır. Yazara göre tarih, arka planı sunduğu, toplumsal dinamiklere işaret ettiği, ekonomik ve toplumsal problemlerin ortaya çıktığı ve çözüm gerektirdiği toplumsal çerçeveyi tanımladığından dolayı ekonomik çalışmalarda mutlaka nazara alınmalıdır (s.351). İran açısından bakıldığında ise toplumun en önemli özelliği uzun süreli devamlılığı garantileyecek kurulu ve ihlal edilemez bir yasal çerçevenin yokluğundan dolayı “kısa süreli bir toplum” olmasıdır (s.356). Uzun vadeli devamlılığın yokluğu bir kısa dönemden diğerine önemli değişimlerle sonuçlanmıştır. Değişim daha sık olduğundan toplumsal mobilite de oldukça yüksek olmuştur. Ancak değişim, “tanımı gereği, mal varlığı, servet, sosyal ve özel kurumlar ve hatta öğrenme kurumları da dâhil olmak üzere uzun vadede birikimsel değişimi çok zor dönüştürmüştür” (s.357). Örneğin sanayi devrimi önce ticaret sonra sermayenin uzun vadeli birikimi ile meydana gelirken İran gibi toplumlarda zenginliğin ve teknolojik gelişmişliğin yaşandığı 9 ila 12. yüzyıllarda neden başlamadığı sorusu sorulmaktadır. Bunun nedeni yağma ve el konulması korkusu ile uzun vadeli tasarruflarla uğraşmanın güvenli olmayışydı (s.360). Köylülerin kıt kanaat geçindikleri, devlet ve mülk sahibi sınıfların neredeyse tüm gelirlerini tüketime harcadıkları ve çok az sayıda insanın yapmış olduğu tasarruf ve birikimi el koyma, yağma, mirasla bölünme gibi yollardan uzun vadede kaybolduğu İran'da geçen birkaç yüzyılda Avrupa tarihi ve toplumuyla ilişkilendirilen türden uzun vadeli ekonomik kalkınmanın görülmesi beklemezdi (s.363). Ancak 20. yüzyılda İran'ın politik ekonomisini araştırırken dikkat edilmesi gereken yeni ve önemli bir faktör petroldür. Petrol gelirleri devleti üretim ile üretimin iç araçlarından ve toplumsal sınıflardan bağımsız kıldığı sürece ekonomik ve siyasi iktidar kaynağı olarak devlet harcamaları çeşitli toplumsal sınıfların servetini etkilemektedir (s.364). Böyle bir durumda genişleyen askeri bürokratik yapı, uzmanlar ile diğer eğitilmiş gruplar ve hatta ticari sınıflar devletin müşteri topluluğunu oluşturmakta ve sistemin tamamı devlet harcamalarının büyüklüğüne ve stratejisine bağlı

olmaktadır (s. 365). Sonuç olarak Katouzian, İran'ın kısa süreli toplum olarak özetlenebilecek keyfi bir devlet ve topluma sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu toplumun özellikleri devlet ve toplum arasında gömülü ve devamlı bir husumetin bulunması, bağımsız hukuki bir çerçevenin bulunmaması, kargaşa ve düzensizliğe olan meyil, alışılmadık ölçüde güvensizlik ve belirsizlik, büyük bir toplumsal mobilitedir. Bu nedenle İran ekonomisi Avrupa toplumu ve ekonomi kuramlarına dayalı modellerinden çoğu kez farklılık göstermektedir (s.367).

21. Yüzyılda İran, İran çalışmalarının temel sorunlarını tartışan makalelerden oluşan derleme bir kitaptır. Kitaba katkı sağlayan bütün yazarlar konusunda uzman, tanınan ve sıkça referans gösterilen akademik fikir insanlarıdır. Her ne kadar İran kimliği meselesinden dış siyasete, nükleer meseleden İran ekonomisine kadar farklı konuları ele alıyorsa da kitaptaki ana tema bu farklı alanlarda İran'ın karşılaştığı sorunlar ve bunlara çözüm önerileridir. Toplumsal meseleler her zaman nedenleri ve sonuçları bakımından birbiriyle bağlantılıdır. Bir toplumsal olay diğerlerinden ayrı düşünülüğünde o olayın tüm yönleriyle anlaşılıp açıklanması olasılığı yoktur. Bundan yola çıkılarak denilebilir ki kitap, İran'ın kimlik, etnik siyaset, devlet yapısı, dış politikası, çıkarları, bölgesel faktörlerin siyasetteki etkileri, nükleer gelişimin içerde ve dışarıda yansımaları, ekonomik yapısı, petrol faktörü, insan kaynakları vb. toplumsal meselelerini birbiriyle bağlantılı olarak incelemekte ve okura İran'ın geniş bir resmini sunmaktadır. Bu anlamda kitabın derleme oluşu okumada ve konu bütünlüğünde zorluk yaratmamaktadır. İran hakkında çeşitli konularda öğrenmek isteyen okur bu kitaptaki makaleler ile merak ettiği konuya giriş yaparak genel bir çerçeve edinebilir ve buradan yola çıkarak daha ayrıntılı araştırmalarda bulunabilir. Bu anlamda İran çalışmaları alanında yol gösterici bir ilk adım kitabı olmaya adaydır. Öte yandan hali hazırda İran çalışmalarında birikimi olan okur için de bu kitap en güncel verileri ve bilgileri kullanarak yapılan analizleri içermesi nedeniyle mutlaka bilgi birikime katkıda bulunacak ve hatta yeni bir bakış açısı kazandırabilecektir.